

h

HUIS
VAN
HILDE

Archeologiemuseum
Noord-Holland

Atlantikwall-bunkers
sinds de oorlog

VAN
SCHUILPLAATS
TOT SCHATKAMER

ATLANTIKWALL-BUNKERS SINDS DE OORLOG

Wie wel eens aan de Nederlandse kust is geweest heeft ze vast en zeker gezien: de bunkers van de Atlantikwall - het grootste bouwwerk uit de Tweede Wereldoorlog in West-Europa. In Noord-Holland strekt het zich uit van Zandvoort tot Texel en vanaf de kust de binnenduingebieden in. Als stille getuigen van een verschrikkelijke oorlog tekenen ze tot op de dag van vandaag het landschap. De discussie over de bunkers is in de afgelopen jaren sterk veranderd. Vlak na de Tweede Wereldoorlog vormde de Atlantikwall een pijnlijke herinnering aan datgene wat nog maar net was gebeurd. Het liefst had men alle bunkers in één klap opgeruimd, maar hun hoeveelheid en het bijna onverwoestbare gewapend beton maakten de sloop van bunkers ingewikkeld en kostbaar. Hierdoor bleven veel bunkers staan en met het verstrijken van de tijd werden ze

onderdeel van het landschap. Schatgravers, vakantiegangers en tal van anderen ontdekten de bunkers en verschillende bunkercomplexen kregen nieuwe functies toebedeeld. Andere bunkers bleven letterlijk ongebruikt liggen. Een aantal bunkers werd door de natuur 'geclaimd' en bood bijvoorbeeld een prima overwinteringsplek voor vleermuizen dankzij het constante binnenklimaat, terwijl diverse planten en mossen zich vestigden op de betonnen muren.

Nu, bijna 80 jaar na het einde van de oorlog, kijken we met meer afstand naar deze beladen bouwwerken. Het zijn bronnen van historische informatie die inzicht geven in het alledaagse leven van de Duitse soldaten. Juist hun aanwezigheid zorgt ervoor dat we niet vergeten wat er is gebeurd. De nieuwe functies van de bunkers herinneren ons eraan hoe veerkrachtig de mens is. Beeldmateriaal uit de

historische collectie van de Provinciale Atlas Noord-Holland en archeologische objecten uit recente opgravingen vertellen de veelzijdige geschiedenis van de bunker in het naoorlogse Noord-Hollandse landschap: een bijzondere geschiedenis die nog wel eens vergeten wordt.

← Duikbotenbunker, IJmuiden, Chris Schut (1951) inv.nr. 359-6050 (beeldcollectie Provinciale Atlas Noord-Holland).

DE ONTSTAANSGESCHIEDENIS

Tijdens de Tweede Wereldoorlog bouwde Nazi-Duitsland een enorme verdedigingslinie langs de westkust van Europa: de Atlantikwall. De verdedigingslinie besloeg de Europese kustlijn vanaf Noorwegen tot en met Spanje (ca. 5000 km). Dit grootse bouwproject had als belangrijkste doel om het door Duitsland bezette gebied te beschermen tegen een invasie van een geallieerde legermacht.

In 1942 gaf Hitler het bevel om te starten met de bouw van de Atlantikwall, een uitgekende reeks van verdedigingswerken in de kustgebieden en landinwaarts. Deze gebieden, met

← Indicatieve kaart met de ligging van verschillende resten van de Atlantikwall in Noord-Holland (bron: Steunpunt Cultureel Erfgoed Noord-Holland/relikte.info). ↑ Duitse bunker aan het strand, met op de voorgrond strandstoelen en een zeemijn afgedekt door prikkeldraad, Zandvoort, G.H. Kurtz (1945) (beeldcollectie gemeente Haarlem, inv.nr. 30390).

↑ Afgedankte flessen voor wijn, bier, vruchtensap en melk, afkomstig uit bunkers rond Wijk aan Zee (collectie provincie Noord-Holland | Huis van Hilde, schenking fam. Schellevis). ↑ Duitse soldaten aan de drank in een bunker aan de Hollandse kust, anoniem (1941-1942), afkomstig uit Duits fotoalbum (collectie Rijksmuseum NG-2007-5-79).

name de havens, mochten niet in vijandelijke handen vallen. Er werden daarom stellingen gebouwd, vaste opstellingen van troepen, wapens en bouwwerken. Deze stellingen maakten deel uit van een compleet militair landschap met onder andere wegen, versperringen, anti-tankmuren en -grachten en loopgraven. De tussenliggende stranden, de zogenaamde *Freie Küste*, werden beschermd door lichtere stellingen. Uiteindelijk bouwde de Duitse bezetter langs de West-Europese kust circa 150.000 grote en kleine betonnen of bakstenen bouwwerken. De Atlantikwall moest een onneembare barrière worden.

De verdediging moest zo sterk zijn dat een invasie praktisch onmogelijk zou worden gemaakt. De bouw van de Atlantikwall vereiste veel middelen en mankracht en werd in Nederland uitgevoerd door verschillende bouwbedrijven, waaronder ook Nederlandse aannemers. Naast Duits personeel van de *Reichsarbeitsdienst* waren ook veel dwangarbeiders betrokken bij de aanleg van de bunkers en tankversperringen. De snelle uitrol van het enorme bouwprogramma werd mogelijk door het gebruik van standaardontwerpen die langs vrijwel de hele kust konden worden toegepast. De bouw van de Atlantikwall ging door tot het einde van de oorlog in 1945.

Onderdelen van de Atlantikwall

De Atlantikwall bestond uit verschillende soorten verdedigingswerken, elk met hun eigen specifieke functies. Er waren vaste samenstellingen van onderdelen om te kunnen reageren op aanvallen over zee, vanuit de lucht of over land. In Noord-Holland lagen concentraties van stellingen rondom de havens van IJmuiden en Den Helder maar ook

↓ Batterij Wijk aan Zee, H. Boekhout (1996), documentaire foto-opdracht (beeldcollectie Provinciale Atlas Noord-Holland, inv.nr. 1639-13129).

verder landinwaarts tot in Alkmaar zijn onderdelen van de Atlantikwall opgericht. Afhankelijk van geografie en natuurlijke omstandigheden van de locatie waar men wilde bouwen werd de samenstelling van de verdedigingswerken aangepast. Zo ontstond een gevarieerd landschap aan bouwwerken.

Kustbatterijen (*Seezielbatterien*) en luchtafweerstellingen (*Flakbatterien*) vormden de ruggengraat van de Atlantikwall. Deze batterijen bestonden uit kazematten (geschutsbunkers), munitiebunkers, vuurleidingsposten en observatieposten. Sommige bunkers waren uitgerust met kanonnen om vijandelijke schepen en vliegtuigen te bestrijden. Deze bunkers werden vaak van gewapend beton gemaakt, zodat ze bestand zouden zijn tegen bommen en artillerievuur. Onder andere in IJmuiden zijn nog meerdere manschappenbunkers te vinden die behoorden tot de Marine Kustbatterij Heerenduin. Naast de zwaardere bunkers waren er ook lichter uitgevoerde bunkers zoals keukenbunkers, verblijfs- en woonbunkers en latrines.

↑ Drakentanden en een 'Tsjechische egel' bij wegversperring Engel langs de weg van Bergen naar Egmond, anoniem (juli 1945) (beeldcollectie Provinciale Atlas Noord-Holland, inv.nr. 559-1178).

Om landingen nog moeilijker te maken, legden de Duitsers uitgebreide mijnevelden aan op de stranden en in de wateren voor de kust. Deze ingegraven explosieven waren bedoeld om zowel landingsvaartuigen als infanterie uit te schakelen. Ze vormden een belangrijke hindernis voor de geallieerde troepen en functioneerden als het 'voegwerk' tussen alle bunkercomplexen daar waar verdediging niet of onvoldoende mogelijk was.

Rondom de bunkercomplexen werden allerlei obstakels geplaatst, zoals tankversperringen (bijvoorbeeld in de vorm van 'drakentanden' of 'Tsjechische egels'), stalen balken, prikkeldraad en houten palen. Ook werden er anti-tankmuren gebouwd en anti-tankgrachten uitgegraven. In de directe omgeving van Huis van Hilde zijn hier bijvoorbeeld nog overblijfselen van te zien.

De Atlantikwall was ook uitgerust met radarinstallaties om vijandelijke vliegtuigen en schepen vroegtijdig te kunnen detecteren en onderscheppen. Deze installaties waren essentieel voor de verdediging, omdat ze de Duitse troepen konden waarschuwen voor een op handen zijnde aanval.

Naast bunkers en andere versterkingen bouwde de bezetter uitgebreide stelsels van loopgraven. Deze werden gebruikt om soldaten snel te kunnen verplaatsen en om hen dekking te bieden tijdens gevechten. Loopgraven verbonden vaak verschillende bunkers en stellingen met elkaar.

De Atlantikwall bleek uiteindelijk toch niet ondoordringbaar. De geallieerden wisten door deze verdedigingslinie heen te breken tijdens de invasie van Normandië op D-Day, 6 juni 1944; een keerpunt in de oorlog.

↑ Gemotoriseerde Duitse militairen in de duinen, anoniem (1943) (beeldcollectie gemeente Haarlem, inv.nr. 38790).

HET DAGELIJKS LEVEN IN DE BUNKERS

Jarenlang verbleven duizenden Duitse soldaten in de bunkers van de Atlantikwall. De militairen die in de bunkers gestationeerd waren kwamen uit verschillende delen van het Duitse Rijk en uit de door Duitsland bezette gebieden. Soldaten uit vijandige legers werden door de Duitsers gevangengenomen. Als krijgsgevangene kregen ze de keus: afgevoerd worden naar een krijgsgevangenenkamp of in dienst gaan bij het Duitse leger, waarbij ze niet aan het front terecht zouden komen. Zo kon het gebeuren dat er onder andere krijgsgevangenen uit Georgië en India werden gestationeerd in Noord-Holland.

De dagelijkse routine van de soldaten in de bunkers bestond uit het bewaken van de kustlijn, patrouilleren en het onderhouden van hun wapens en uitrusting. Ondanks dat er

niet dagelijks gevochten hoefde te worden was het leven in de bunkers zwaar. De omstandigheden waren vaak primitief, de soldaten sliepen op harde bedden of britsen en deelden kleine ruimtes met veel mensen. Er was weinig privacy en het was er vaak vochtig en koud. Ook was er beperkte toegang tot vers water en voedsel. De soldaten aten veel ingeblikt voedsel, zoals cornedbeef met droog brood. Voor ontspanning lazen ze boeken, schreven brieven naar huis of speelden kaartspellen. Hoewel ze niet dagelijks in gevechten verwickeld waren, leefden ze wel onder constante dreiging van geallieerde aanvallen vanuit de lucht of zee, wat voor een gespannen sfeer moet hebben gezorgd. Tegelijkertijd zullen

de soldaten zich ook vaak verveeld hebben, omdat er, in tegenstelling tot het oostfront, aan de Hollandse kust weinig sprake van actie was.

Archeologische vondsten

Archeologische studie naar de periode van de Tweede Wereldoorlog werd lange tijd anders bekeken dan archeologie van de Prehistorie, de Klassieke oudheid en de Middeleeuwen. Terwijl onder detectoramateurs en verzamelaars van militaria al decennialang juist veel interesse is voor materiaal uit de Tweede Wereldoorlog, is er vanuit wetenschappelijk perspectief pas relatief recent

↑ Cosmeticaflesjes, zalfpotjes, scheergerei, tandpastatube, tandenborstel en kam, afkomstig uit bunkers rond Wijk aan Zee, Den Oever en Texel (collectie provincie Noord-Holland | Huis van Hilde / collectie Stichting Museumbunker Texla). ↑ Dobbelstenen, afkomstig van het terrein van de Texla-bunker (collectie Stichting Museumbunker Texla). ↑ Conservenblikken en potje voor marmite kruidenpasta, afkomstig uit bunker nabij Wijk aan Zee (collectie provincie Noord-Holland | Huis van Hilde, schenking fam. Schellevis).

↑ Voetzalftube, verstrekt door de *Wehrmacht*, koffiekopje van Maastrichts aardewerk en bierfles afkomstig uit bunkers nabij Wijk aan Zee en Den Oever (collectie provincie Noord-Holland | Huis van Hilde, schenking fam. Schellevis).

meer interesse ontstaan voor deze periode. Opvallend, omdat juist zorgvuldige documentatie van in de bodem bewaard gebleven structuren en vondstmateriaal door middel van archeologisch onderzoek een veel beter en gedetailleerder beeld geeft van het dagelijks leven van soldaten tijdens deze oorlog. Waarschijnlijk heeft het gewicht van deze beladen periode en de enorme hoeveelheid overgeleverde historische documentatie hierin een belangrijke rol gespeeld. Met het wegvallen van de generaties die de oorlog hebben meegemaakt, komt er meer ruimte voor verder onderzoek en worden archeologische resten uit deze periode nu als een waardevolle bron van informatie gezien.

Archeologen leren veel over het leven van de soldaten in de bunkers dankzij achtergelaten spullen die bij opgravingen aan het licht komen. Persoonlijke voorwerpen als tandenborstels, scheermessen, kammen, zalftubes en eau de cologne-flesjes geven een indruk van de dagelijkse persoonlijke verzorging. Lege flessen, conservenpotten en geopende blikjes maken duidelijk welke voeding en drank de soldaten tot hun beschikking hadden. Gebroken serviesgoed, afgedankte bestekonderdelen, veldflessen en ketels tonen hoe zij hun eten nuttigden. Brieven die bewaard zijn gebleven geven een unieke inkijk in hun gedachten en gevoelens tijdens hun periode in de bunkers.

↑ Muurschildering van Delfts blauwe tegeltjes in de 'fresco-bunker' van Bakkum, anoniem (2014) (castricumbakkumwo2.nl).

↑ Patroontassen en hulzen van een Mauser Kar98 karabijn (collectie Stichting Museumbunker Texla / collectie provincie Noord-Holland | Huis van Hilde).

De constante dreiging, het gemis van thuis en de verveling maakten dat de soldaten pogingen deden de bunkers wat huiselijker te maken. Sommige bunkers bevatten tekeningen, muurschilderingen en inscripties op de muren, gemaakt door de soldaten. Een voorbeeld is een in 2014 ontdekte muurschildering in een bunker in Bakkum. Deze laat naast verschillende gekalligrafeerde Duitse spreuken op de wanden ook een typisch Nederlandse Delfts blauwe tegeltjeswand zien, geschilderd op de wand bij de kachel. Er is zelfs een geval bekend waarbij er gordijnen voor de ramen van de bunkers hingen om het gevoel van thuis te versterken. Moestuintjes, die werden aangelegd om de tijd

te verdrijven, moesten van de legerleiding weer weggehaald worden omdat ze de kans op ontdekking zouden vergroten.

Naast persoonlijke voorwerpen worden in en rond structuren van de Atlantikwall ook veel munitie, wapentuig, gasmaskeronderdelen, helmen en andere militaire uitrustingsstukken gevonden. Dit laat zien hoe de bunkers waren ingericht en hoe de soldaten zich voorbereidden op een eventuele aanval.

Doordat er lange tijd geen archeologisch onderzoek werd gedaan in- en rondom bunkers, waren het vooral particuliere

↑ Duitse soldaten in een bunker, omringd door stapelbedden met daarop hun uitrustingsstukken zoals een gasmaskerbus (1939) (collectie Bundesarchiv Koblenz 1011-034-0095-21A).

detectorzoekers en leden van ‘bunkerploegen’, die op eigen initiatief dichtgestoven bunkers hebben uitgegraven op zoek naar verloren spullen en verborgen ruimten. De aanwezigheid van achtergebleven munitie bracht ook gevaar met zich mee. De laatste jaren worden met enige regelmaat collecties van detectorzoekers geschonken aan archeologische depots en musea. Vondsten uit bunkers maken hier soms ook deel van uit. Deze schenkingen maken onderzoek naar het vondstmateriaal mogelijk, zodat de kennis over het leven in de bunkers verder kan worden ingevuld.

↓ Gasmaskerbus met twee gasmaskerfilters. De filters zijn afkomstig uit een bunker nabij Wijk aan Zee (collectie Stichting Museumbunker Texla / collectie provincie Noord-Holland | Huis van Hilde).

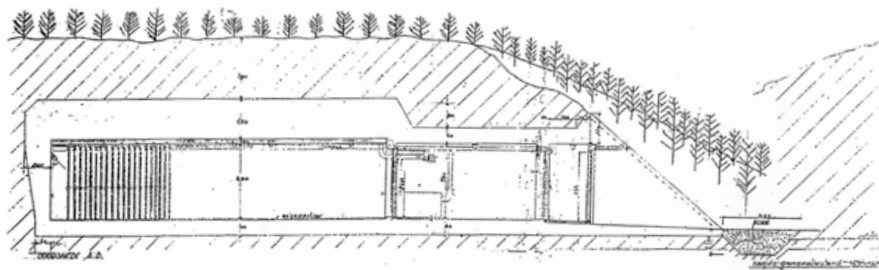

DE KUNSTBUNKERS

Niet alleen de Duitse bezetter heeft bunkers aan de Hollandse kust gebouwd. In 1938 besloot de Nederlandse overheid speciale bunkers te bouwen om kunstwerken van nationaal belang te beschermen wanneer er een oorlog uit zou breken. Verspreid over Nederland werden verschillende van deze kunstbunkers aangelegd. In Noord-Holland waren dat er vijf: twee in de Amsterdamse Waterleidingduinen bij Zandvoort, twee in de duinen bij Heemskerk en één in het duin bij Castricum. Op 25 augustus 1939 sloot het Rijksmuseum in Amsterdam haar deuren, de oorlogsdreiging

werd te groot. Vrijwel meteen begon men met het inpakken en vervoeren van kunstobjecten. Een van de belangrijkste schilderijen uit de collectie, 'De Nachtwacht', werd voor een korte periode veilig opgeborgen in de kunstbunker in Castricum.

De kunstbunkers werden gebouwd in de periode tussen 1938 en 1940 in reactie op de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog en de dreiging van een nieuwe oorlog vanuit Nazi-Duitsland. De bouw werd geïnitieerd door de Nederlandse overheid, die de bescherming van het culturele erfgoed hoog in het vaandel had staan. De bunkers werden vaak langs de kustlijn gebouwd, omdat dit strategische locaties waren die relatief goed te verdedigen waren. De bunkers waren gemaakt van gewapend beton en ontworpen om bestand te zijn tegen luchtbombardementen en andere vormen van vernietiging. Ze waren voorzien van stevige deuren en een goed ventilatiesysteem om de kunstwerken in goede conditie te houden. Eén van de eerste bunkers die werd gebouwd was de kunstbunker aan de Helmweg bij Castricum. De bunker ligt in het Geversduin bij de pleisterplaats "Hof van Kijk-Uit", die goed bereikbaar was via weg en trein en, nog belangrijker, ver van belangrijke militaire doelen vandaan lag.

↑ Bouwtekening van de kunstbunker in Castricum (castricum.info/info/kunstbunker).

Gebruik tijdens de Tweede Wereldoorlog

Aan het begin van de oorlog werden de kunstbunkers intensief gebruikt om een groot aantal waardevolle kunstwerken op te slaan. Deze werken kwamen uit musea, kerken en privécollecties. De kunstbunkers waren streng beveiligd en alleen een selecte groep mensen had toegang tot de opgeslagen kunst.

De bunkers bevatten speciale rekken en stellingen om schilderijen en andere kunstvoorwerpen veilig op te bergen zonder ze te beschadigen. De opslagruimtes waren zo ingericht dat de kunstwerken stabiel en veilig lagen, beschermd tegen de wisselende weersomstandigheden en andere risico's van de oorlog.

→ Binnenbrengen van De Nachtwacht in de kunstbunker, anoniem (1941) (beeldbank Rijksmuseum / RMA-SSA-F-05307-1).

In de kunstbunker in Castricum werden veel beroemde en waardevolle kunstwerken bewaard, waaronder De Nachtwacht van Rembrandt. Dit wereldberoemde schilderij werd in de kunstbunker opgeslagen om het te beschermen tegen eventuele bombardementen op Amsterdam. Door het formaat van het schilderij moest het losgemaakt van het houten raamwerk en opgerold worden om naar binnen gebracht te kunnen worden. Maar door de bouw van de Atlantikwall kwam de bunker toch in een risicovol gebied te liggen en moest de Nachtwacht weer worden verhuisd. De rest van de oorlogsperiode is er munitie opgeslagen en zijn er

(door de Duitsers ingenomen) fietsen in de ruimte gestald. De Duitse soldaten hebben daarbij hun sporen achtergelaten. Drie Nazi-leuzen zijn nu nog zichtbaar op de muur: 'England Verrecke', 'Ein Volk, ein Reich, ein Fuhrer' en 'Fuhrer befiehlt wir folgen'. Momenteel wordt de kunstbunker gebruikt voor de opslag van 7000 brandgevaarlijke nitraatfilms van Eye Filmmuseum.

↑ Schilderij 'De Zonnebloemen' van Van Gogh hangt aan een stelling in de kunstbunker in Castricum (ca. 1941) (foto: Stedelijk Museum).

DE GEORGISCHE OPSTAND OP TEXEL

Ook in het noordelijkste puntje van Noord-Holland, op Texel, waren onderdelen van de Atlantikwall opgetrokken. Terwijl er tijdens de oorlog nauwelijks gevechten hebben plaatsgevonden langs de Noord-Hollandse verdedigingslinie, was dat op Texel in aanloop naar de bevrijding wel anders.

Begin 1945 waren ongeveer 800 Georgische soldaten gestationeerd op Texel. Deze soldaten vochten in eerste instantie voor het Russische Rode Leger, maar kregen nadat ze gevangen waren de keuze: dienen in het Duitse leger of transport naar een krijgsgevangenenkamp. Veel van hen kozen voor het leger en werden in de bunkers op Texel gestationeerd om de Atlantikwall te bewaken. Met het einde van de oorlog in zicht hoopten de Georgische soldaten terug te kunnen keren naar hun vaderland. Alleen: daar werden 'verraders' niet geheel met open armen ontvangen. De soldaten besloten dat een succesvolle opstand tegen de Duitsers hen zou helpen om weer huiswaarts te kunnen keren. In de nacht van 5 op 6 april 1945 kwamen de Georgiërs

↑ Georgische krijgsgevangenen op Texel, onbekend, voorjaar 1945 (collectie NIOD, inv.nr. 71751).

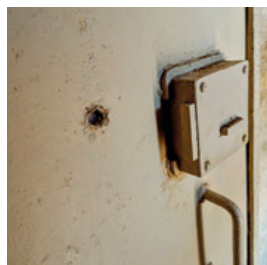
in opstand, met een verrassingsaanval op de Duitse troepen. De Georgiërs trachtten snel de controle over het eiland te krijgen, maar de Duitsers kregen al gauw versterking en de strijd werd hevig.

De rol van de Texelse inwoners

De inwoners van Texel speelden een belangrijke rol tijdens de opstand. Sommigen hielpen de Georgische opstandelingen door hen onderdak te bieden, voedsel te geven en hen te verbergen voor de Duitse troepen. Dit was een gevaarlijke onderneming omdat de Duitsers strenge straffen oplegden aan iedereen die verdacht werd van samenwerking met de opstandelingen. De Texelse bevolking leed ook onder de gevechten. Dorpen werden beschadigd en veel inwoners moesten schuilen voor het geweld. Uiteindelijk werd de opstand na 46 dagen beëindigd op 20 mei 1945, 15 dagen na de bevrijding van de rest van Nederland. In de strijd kwamen 565 Georgiërs, 120 Texelaars en ongeveer 800 Duitsers om het leven.

Na de oorlog

Ondanks het grote aantal doden werd de Georgische opstand door sommigen op Texel erkend als een dappere maar tragische gebeurtenis. Anderen beschouwden de Georgiërs als verraders die zich beter stil hadden kunnen houden tot de komst van de geallieerden. Elk jaar worden er herdenkingsplechtigheden gehouden op Texel, waarbij zowel de Georgische soldaten als de Texelse bevolking worden herdacht. De Texla-bunker op Texel, waar de opstand begon, is in 2017 uitgegraven en een museum geworden. De vondsten die in en rond de bunker zijn aangetroffen vertellen over het leven in de bunkers en de Georgische opstand. Kogelgaten in de stalen deuren getuigen nog van de strijd die hier heeft plaatsgevonden.

↑ Texla-bunker op Texel, nadat deze in 2017 is uitgegraven (foto: Huis van Hilde). ↑ Identiteitsplaatje (Erkennungsmarke), zink. Dit half-ovale identiteitsplaatje bestond oorspronkelijk uit twee delen. Bij overlijden van een militair werd één helft afgebroken en opgestuurd naar de nabestaanden. In dit geval wilden Georgische opstandelingen de identiteit van de door hun vermoorde Duitse soldaten verhullen en zo is dit identiteitsplaatje in de bodem bij de Texla-bunker beland (collectie Stichting Museumbunker Texla). ↑ Kogelgat in de stalen deur van de Texla-bunker op Texel (foto: Huis van Hilde). ↑ Porseleinen bord met daarop het symbool van de Wehrmacht, gevonden op het terrein rond de Texla-bunker (collectie Stichting Museumbunker Texla).

BUNKERS ALS KUNST

Na de Tweede Wereldoorlog werden de bunkers die in heel West-Europa waren achtergelaten door veel mensen gezien als lelijke overblijfselen van een donkere tijd. Maar voor sommige kunstenaars boden deze bunkers juist een unieke inspiratiebron. Door het tekenen en schilderen van deze bunkers probeerden ze de thema's van oorlog, herinnering en de voortgang van het leven vast te leggen.

Veel kunstenaars zochten naar manieren om de verwoestingen van de oorlog te verwerken en te begrijpen. Ze wilden niet alleen de verschrikkingen uit die tijd vastleggen, maar ook de veerkracht van de mensheid en de wederopbouw die daarop volgde. De bunkers, als tastbare overblijfselen van de oorlog, boden een krachtige metafoor voor verschillende thema's zoals verlies, herstel, vrede en hoop. De kunstenaars die bunkers vastlegden in hun werk wilden vaak de dualiteit van deze bouwwerken benadrukken. Aan de ene kant zijn bunkers sterke, ondoordringbare structuren die getuigen van de oorlog en de daarmee gepaard gaande ellende. Ze herinneren ons aan de strijd en het lijden en aan de soldaten die ze gebruikten. Aan de andere kant wilden de kunstenaars ook laten zien dat het leven doorging na de oorlog. De natuur nam de bunkers langzaam weer over en mensen begonnen deze plekken opnieuw te gebruiken. Deze combinatie van oorlogserfgoed en het alledaagse leven geeft een diepere laag aan de kunstwerken.

→ Het strand van Zandvoort, met strandstoelen en stranduitspanningen, Jan Wiegman (1946) (beeldcollectie Provinciale Atlas Noord-Holland, inv.nr. 359-4447).

Een van de kunstenaars die bunkers in zijn werk opnam, was Jan Wiegman. Wiegman, geboren in 1884, was een Nederlandse schilder en tekenaar die vooral bekend was om zijn landschappen en stadsgezichten. Hij groeide op in West-Friesland en na de oorlog raakte hij gefascineerd door de bunkers die overal in het Noord-Hollandse landschap te vinden waren. Wiegmans werken tonen vaak bunkers die half verborgen zijn in het zand of begroeid met gras en struiken. Zijn schilderijen en tekeningen vangen de stille, sombere sfeer van deze structuren, maar laten ook de schoonheid van hun integratie in het landschap zien. Wiegman wist op subtiele wijze de spanning tussen de harde, betonnen vormen van de bunkers en de zachte, natuurlijke omgeving vast te leggen. In zijn werk probeerde Wiegman niet alleen de fysieke aanwezigheid van de bunkers te documenteren, maar ook de verhalen en herinneringen die ze droegen. Zijn kunstwerken nodigen de kijker uit om na te denken over de geschiedenis van deze plaatsen en de mensen die erdoor zijn beïnvloed.

VAN BUNKER TOT BUNGALOW

Tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was de Noord-Hollandse kust een populaire vakantiebestemming. Zandvoort stond bijvoorbeeld bekend als een mondaine badplaats waar veel rijke Nederlanders hun zomer doorbrachten. In 1942 werd de toegang tot het strand verboden en werd de evacuatie van bewoners afgekondigd. Veel huizen en andere bebouwing tot 200 meter landinwaarts werden gesloopt om er delen van de Atlantikwall te kunnen

aanleggen. In de periode na de bevrijding volgde een grote operatie, waarbij Duitse krijgsgevangenen versperringen en mijnevelden opruimden. Pas daarna was het weer veilig voor badgasten en toeristen om terug te keren naar de kust. Slopen bleek duur en lastig uit te voeren. Bunkers die niet direct in de weg lagen of een gevaar vormden, bleven daarom staan. Vrijwel meteen na de oorlog besloten particulieren en organisaties om sommige bunkers een nieuwe invulling te geven. Wat ooit bedoeld was als militaire verdedigingswerken, werd nu omgetoverd tot vakantiehuizen. Het ombouwen van

↪ Bunkerdorp Loodsmansduin, Texel, uitgever Rubens (ca. 1950-1960) (beeldcollectie Provinciale Atlas Noord-Holland, inv.nr. 162-39494). ← Vakantiewoning in een bunker op vakantieoord 't Schuitemgat in Bloemendaal (1979), anoniem (collectie fotopersbureau De Boer, inv.nr. 18359).

↓ Een jong gezin zit in de zomer van 1945 tussen de versperringen van het Zandvoortse strand, anoniem (beeldcollectie gemeente Haarlem, inv.nr. 30394).

↑ Afbraak bunkers door Duitse krijgsgevangenen. J.J.J. Hilarius (1945) (beeldcollectie gemeente Haarlem, inv.nr. 33130).

een bunker tot een vakantiehuis was een uitdaging. De dikke betonnen muren maakten het moeilijk om ramen en deuren toe te voegen, maar zorgden ook voor een unieke uitstraling en sfeer. Beeldmateriaal uit de jaren 70 en 80 van deze omgebouwde bunkers toont moderne keukens, comfortabele slaapkamers en gezellige woonkamers, terwijl de buitenkant nog steeds de robuuste uitstraling van een bunker had.

Veel vakantiebunkers zijn na de jaren 80 weer opgeheven, zoals het voormalige Schuitemgat in een bunkercomplex in Bloemendaal en bunkerdorp Loodsmansduin op Texel. Ze bleken lastig te onderhouden en de overheid hanteerde nieuw beleid met meer nadruk op natuurbescherming, ten koste van recreatie, tot verdriet van de vaste vakantiegesten. Toch zijn er in Nederland nog steeds verschillende plaatsen waar je in een omgebouwde bunker kunt verblijven. Aan de Noord-Hollandse kust kun je bijvoorbeeld in het Kostverlorenpark in Zandvoort en in Julianadorp de nacht doorbrengen in een omgebouwde vakantiebunker.

Het park Kostverloren ligt tegen de oostkant van Zandvoort, vlakbij het spoor. Op een terrein van ongeveer 10 hectare, gelegen in een duinpan, bouwden de Duitse bezetters 35 bunkers als onderdeel van de Atlantikwall. Alle woonbunkers zagen er hetzelfde uit: één kamer van 4 bij 3,6 meter met één deur en twee ramen. De eigenaar van het gebied, de familie Quarles van Ufford, besloot vlak na de oorlog de bunkers om te bouwen tot het zomerverblijf Kostverloren. Sommige huisjes werden verkocht en anderen werden verhuurd voor 25 gulden per seizoen, men mocht alleen in de periode van mei tot en met augustus verblijven op het park. Verder moesten de huurders de huisjes ieder seizoen van binnen en van buiten in een gedekte kleur schilderen, mochten er geen honden gehouden worden en zat men niet te wachten op geluidsoverlast. Vooral jonge gezinnen met kinderen brachten hun zomers door in één van de huisjes, om te genieten van zon, zee en strand.

↓ Bunkers in het Kostverlorenpark, Jan Wiegman (1946) (beeldcollectie Provinciale Atlas Noord-Holland, inv.nr. 359-4448).

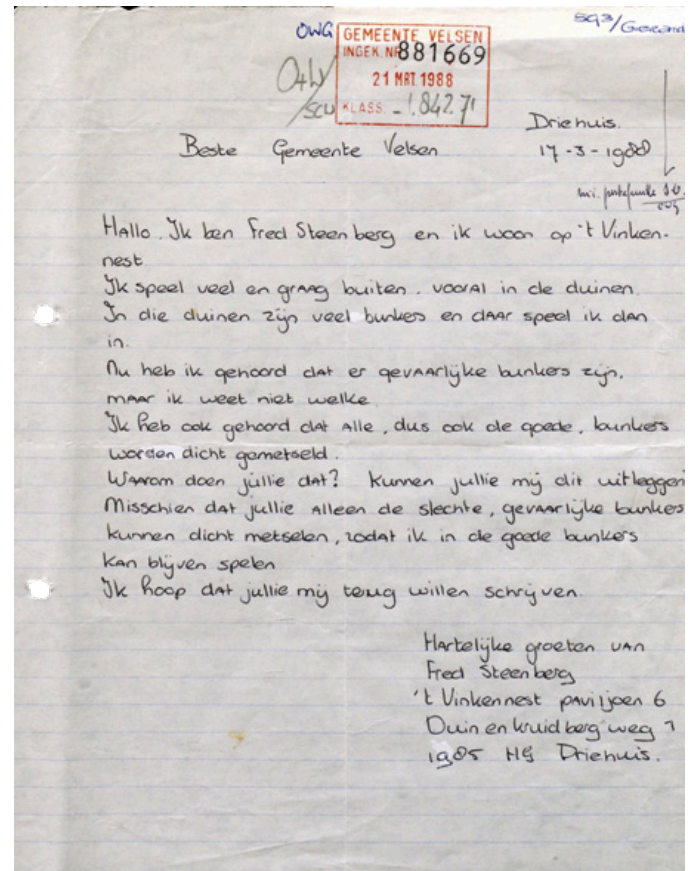

↑ Spelende kinderen op een bunker in IJmuiden, fotopersbureau De Boer (1993) (collectie fotopersbureau De Boer, inv.nr. 3844).

SURFBUNKERS, JEUGDHONKEN EN SPEELBUNKERS

Naast vakantiehuizen vonden eigenaren en andere betrokkenen nog meer nieuwe functies voor de achtergebleven bunkers. Tijdens de wederopbouw zag men overal mogelijkheden om gebouwen uit de oorlog een nieuwe bestemming te geven. Er ontstonden surfbunkers, repetitieruimtes, jeugdhonken en speelbunkers, maar het waren ook handige plekken voor stalling. Met name explosieve stoffen konden veilig in bunkers worden opgeslagen.

Een van de populaire nieuwe functies van bunkers was het gebruik als jeugdhonk. Veel jongeren zochten na de oorlog een plek om samen te komen, muziek te luisteren en gewoon te ontspannen. Bunkers boden een perfecte locatie hiervoor. Ze waren stevig en meestal goed geïsoleerd waardoor er geen overlast werd ervaren in de omgeving. In sommige dorpen en steden namen jongeren het initiatief

↑ Brief van een kind aan de gemeente Velsen tegen het dichtmetselen van bunkers, Fred Steenberg (1988) (collectie Bedrijf Openbare Werken en Groenvoorziening te Velsen, inv.nr. 2263).

om bunkers schoon te maken en in te richten met banken, tafels en muziekapparatuur. Graffiti op de muren herinnert bij aan aantal bunkers nog aan het gebruik door jongeren. In Spaarnwoude is clubhuis “De Bunker” nog steeds in gebruik.

Voor kinderen waren bunkers spannende plekken om te spelen, maar dit was niet zonder gevaar. Gemeenten en buurtverenigingen zorgden er daarom voor dat sommige

↑ Spelende meisjes in een bunker in de Kennemerduinen, fotopersbureau De Boer (1969) (collectie fotopersbureau De Boer, inv.nr. 43477).

bunkers veilig waren om in te spelen, maar andere moesten sluiten, tot onbegrip van de kinderen die er vaak kwamen.

Aan de kust werden enkele bunkers aangepast tot surfbunkers. De bunkers boden een veilige en droge plek om spullen op te bergen, wat vooral handig was dicht bij de zee. Daarnaast fungeerden ze vaak als ontmoetingsplekken voor surfers, waar ze elkaar konden treffen en verhalen over de golven konden uitwisselen. Bunkers werden ook populair als repetitieruimtes voor bands en muzikanten. De dikke betonnen muren zorgden ervoor dat de muziek binnen bleef en buren er geen last van hadden. Dit maakte bunkers tot een ideale plek voor muzikanten om te oefenen zonder gestoord te worden.

↑ Bunker in Wijk aan Zee, in gebruik genomen door de 'Bunkerboys' (2000), K. Blokker (beeldcollectie fotojournalist Kees Blokker, inv.nr. 322).

BUNKERS ALS ONDERDEEL VAN NATUURBEHEER

Veel gebieden waarbinnen delen van de Atlantikwall werden gerealiseerd, waren voor de aanleg in particulier of gemeentelijk bezit. Daarnaast werden veel bunkers gebouwd in natuurgebieden. Met name de duingebieden werden al voor de oorlog gezien als zeer waardevolle natuurlandschappen die beschermd moesten worden. Na de oorlog kwamen veel duingebieden in beheer bij natuurbeschermende organisaties. Juist hier zijn relatief veel van de bunkers in hun oorspronkelijke landschappelijke context bewaard gebleven en inmiddels onderdeel geworden van de natuurgebieden waarin ze zich bevinden.

De grond waar bunkers op werden gebouwd, werd door de Duitse bezetter onteigend en de toegang werd de beheerders onteigend. Doordat natuurbeheerders jarenlang niet in de natuurgebieden mochten komen, wist men niet wat er precies op deze plekken was gebeurd. De inventarisatie van de schade kon pas een tijd na de bevrijding plaatsvinden, nadat gevaarlijke munitie en landmijnen waren verwijderd. De natuurbeheerders troffen een enorme chaos aan in de natuur. Veel bomen waren gekapt, wegen waren aangelegd door rustgebieden, men vond enorme lengtes prikkeldraad en versperringen en er waren honderden bouwwerken neergezet. Veelal werd gestart met het opruimen van het losse materiaal, zoals prikkeldraad, palen en obstakels. Het prikkeldraad werd soms hergebruikt door boeren uit de omgeving.

De bouw en het gebruik van bunkers tijdens de oorlog had een enorme impact op de natuurgebieden. Dieren werden

verdreven uit hun leefgebieden en planten werden vernietigd. Schietoefeningen en mijnenvelden maakten het voor de dieren ook niet veilig. Waar bunkers in de openbare ruimte met overheidssubsidie konden worden gesloopt, bleven veel bunkers in natuurgebieden of op particulier eigendom gewoon staan. Al snel bleek dat opblazen van bunkers met springstof enorme schade toebracht aan de omgeving. Ook andere methodes werden onderzocht, zoals het ondergraven van bunkers zodat ze verzonken in de ondergrond. Maar dit was een bewerkelijke en dure methode, die echter wel incidenteel werd toegepast.

↓ Vrijwilliger in bunker IJmuiden, fotopersbureau De Boer (1989) (collectie fotopersbureau De Boer, inv.nr. 30733).

↑ Anti-tankgracht bij Duin en Kruidbergerweg, Santpoort-Noord, maker en datum onbekend (beeldcollectie gemeente Velsen, inv.nr. 5).

Zo liet men de bunker die direct achter het landhuis Beeckestijn in Velsen-Zuid stond op deze manier verzinken. Goedkoper was de bunkers te bedekken met zand. In veel gevallen werden de bunkers daarom letterlijk onder het zand gestopt en beplant met helmgras. Particuliere eigenaren lieten vaak zelfs dat achterwege. Op den duur ontstonden aaneengesloten natuurgebieden langs de Noord-Hollandse kust, zoals in het Nationaal Park Zuid-Kennemerland. Hier werd van verdere sloop van bunkers afgezien omdat het alleen maar de rust zou verstoren in het gebied.

In de loop van de tijd bleek ook dat de bunkers belangrijke natuurwaarde hadden gekregen. Sommige bunkers hadden een nieuwe rol gekregen als toevluchtsoord voor dieren.

Een goed voorbeeld hiervan zijn vleermuizen. De koele, donkere en stabiele omgeving van bunkers maken het ideaal voor vleermuizen om in te overwinteren. Deze nieuwe toevluchtsoorten kregen een belangrijke rol bij het behoud van vleermuispopulaties die in Nederland onder druk stonden. Anti-tankgrachten, waterlopen die het onmogelijk maakten voor vijandige tanks om de bunkers te naderen, hebben ook nieuwe diersoorten binnen natuurgebieden gebracht. De toevoeging van water creëerde een habitat voor waterdieren. Daarnaast hadden bunkers ook een verrassende impact op de plantengroei. In de vochtige en beschutte omstandigheden op en rond bunkers konden bijzondere mossoorten ontstaan, waardoor de biodiversiteit werd versterkt.

EEN NIEUWE KIJK OP BUNKERS

De houding van de overheid ten opzichte van bunkers van de Atlantikwall is in de loop der jaren sterk veranderd. Van het aanvankelijke beleid, gericht op sloop en verdoezeling, is de focus verschoven naar behoud en bescherming. In de samenleving kwam meer en meer aandacht voor de waarde van bunkers als cultureel erfgoed. Ook archeologisch onderzoek rondom bunkers krijgt steeds meer aandacht. Veelal particulier initiatief zorgde ervoor dat er langs de Nederlandse kust heel wat bunkers werden ingericht als museum.

Direct na het einde van de Tweede Wereldoorlog was er veel discussie over het eigendom van de bunkers. Een deel van de overheidsinstanties beschouwde de bunkers als hun eigendom, als opvolger van de Duitse bezetter. Een ander deel legde 'het probleem' bij de grondeigenaren zelf. Dit maakte het onduidelijk wie verantwoordelijk was voor het

↓ Sloop van bunkers aan de duinrand, anoniem (1955) (collectie Noord Hollands Archief, inv.nr. 30405).

↓ Deze transformatorbunker in Schagen is aangewezen als rijksmonument en is herbestemd als kantoorruimte, Lars van den Brink (2019), documentaire foto-opdracht (beeldcollectie Provinciale Atlas Noord-Holland, inv.nr. 1639-13749).

verwijderen van de bunkers. Omdat het opblazen van bunkers leidde tot enorme schade aan de omgeving en hoge kosten was alleen subsidie beschikbaar voor het verwijderen van bunkers op cruciale locaties of op plekken waar woningbouw moest plaatsvinden. Veel gemeenten zagen de bunkers vooral als een last en kozen ervoor om bunkers te slopen of te verbergen onder zand en planten. De landelijke overheid had na de oorlog een meer gestructureerde aanpak. Bunkers die militair strategisch belangrijk waren werden soms behouden en hergebruikt voor defensiedoeleinden.

Al in de jaren 80 en 90 van de vorige eeuw vroegen enkele specialisten aandacht voor de bijzondere erfgoedwaarde van onderdelen van de Atlantikwall. Met name de soms bijzondere bunkertypen, die in hoog tempo verdwenen, werden daarbij genoemd. Pas aan het begin van onze eeuw veranderde de houding van samenleving en overheden ten opzichte van de bunkers. Men begon in te zien dat de onderdelen van de Atlantikwall niet alleen ‘dadererfgoed’ waren, maar ook een historische en educatieve waarde hadden. Er kwamen educatieve centra, zoals het Atlantikwall Centrum in Den Helder, musea of herdenkingsplaatsen. Provincie, gemeenten en natuurorganisaties werkten samen om bunkers in natuurgebieden in te richten als verblijfplaats voor vleermuizen of als onderdelen van wandel- en fietsroutes. Veelal kwam het initiatief hierbij vanuit particuliere stichtingen of organisaties

↑ Opgraving van Kazemat XI op de Afsluitdijk ter hoogte van Den Oever, 2019 (foto: BAAC).

↑ Keukenafval uit een Duitse schuttersput, vondstmateriaal opgraving Kazemat XI, Den Oever (BAAC).

die zich inzetten voor het behoud of herbestemming van het militaire erfgoed uit de Tweede Wereldoorlog. Op rijksniveau leidde de nieuwe houding tot inventarisaties en de opname van sommige bunkers op de lijst van rijksmonumenten waardoor ze een beschermde status kregen. In de provincie Noord-Holland werden 8 bunkers aangewezen als rijksmonumenten. In Bloemendaal zijn 17 complexen aangewezen als gemeentelijk monument waar, naast de bunkers, ook de structuren en de loopgraven onderdeel van zijn.

Vandaag de dag worden bunkers vaak gezien als belangrijk cultureel erfgoed. De overheid, op alle niveaus, erkent de historische waarde van deze bouwwerken. De publieke belangstelling voor de Atlantikwall en de bunkers groeit ook. Naast bezoek aan openbaar toegankelijke bunkers gaan sommigen ook zelf op onderzoek uit in afgesloten bunkers. Dat is wellicht spannend, maar niet legaal. De context van voorwerpen die zijn achtergelaten door soldaten verdwijnt als ze niet systematisch worden gedocumenteerd en eventuele

muurschilderingen in de bunkers zijn erg kwetsbaar en degraderen snel als bunkers worden opengebroken. De erfgoedwet die in 2016 werd ingevoerd verbiedt het graven naar oudheden door particulieren. Alleen gecertificeerde bedrijven mogen met een gedegen plan van aanpak gravend onderzoek doen en enkel als er sprake is van mogelijke versterking door ruimtelijke ontwikkelingen. Dergelijk onderzoek, waarbij sporen en vondsten systematisch opgegraven, gedocumenteerd, onderzocht en beheerd worden is bijvoorbeeld gedaan bij de kazemat XI op de Afsluitdijk ter hoogte van Den Oever.

In 2024 publiceert de Rijksoverheid een visie op de Atlantikwall. Hierin worden niet alleen de bunkers, maar de verdedigingslinie als geheel als cultureel erfgoed omschreven. Met het wegvallen van de generatie die de oorlog heeft meegemaakt komt er een nieuwe behoefte aan tastbaarheid van ons oorlogsverleden. De laatste jaren wordt er ook vanuit archeologisch perspectief steeds meer rekening gehouden met het erfgoed van de Tweede Wereldoorlog. Sporen en vondsten uit deze periode werden lange tijd slechts gezien als ‘recente verstoringen’ en daarmee werden ze niet in kaart gebracht en verder onderzocht. Nu worden overblijfselen uit deze periode wel erkend als waardevolle bronnen van archeologisch onderzoek. Het is een kwestie van tijd voordat ook nog recentere perioden in de archeologische belangstelling komen te staan.

→ Speelgoed, serviesgoed, LP en cassettebandje uit de jaren 70 en 80. Deze kringloopvondsten zouden we ook als archeologisch vondstmateriaal bij vakantiebunkers kunnen verwachten (collectie provincie Noord-Holland | Huis van Hilde).

↑ Naoorlogse bodemvondsten uit Noord-Holland (jaren 70): colafles, shag-verpakking en buitenaards wezen van rubber, afkomstig van baggerwerkzaamheden in de Vecht en een opgraving in Den Burg, Texel (collectie provincie Noord-Holland | Huis van Hilde).

Meer weten over de Atlantikwall?

Bezoek het Atlantikwall Centrum in Den Helder (atlantikwallcentrum.nl), het Bunker Museum in IJmuiden (bunkermuseum.nl), de Texla-bunker op Texel of een van de andere bunkermusea in Noord-Holland.

Colofon

Deze brochure werd uitgegeven ter gelegenheid van de tentoonstelling 'Van schuilplaats tot schatkamer. Atlantikwall-bunkers sinds de oorlog' in Archeologiemuseum Huis van Hilde in Castricum (28 juni 2024 tot 23 februari 2025). De tentoonstelling is samengesteld door het Noord-Hollands Archief in samenwerking met Huis van Hilde en combineert twee collecties: de archeologische collectie en de historische beeldcollectie Provinciale Atlas, beide eigendom van de provincie Noord-Holland.

Tekst: *Sandra Schipper*

Vormgeving: *Perspekt Studio's*

Beeldmateriaal: Al het historisch beeldmateriaal komt, tenzij anders aangegeven, uit collecties beheerd door het Noord-Hollands Archief.

Deze brochure is tot stand gekomen met medewerking van *Tania Guerrero Rios, Nienke van Kuijeren, Anna Lakmaker, Reinier Mees, Michiel Purmer, Peter Saal, Wytze Stellingwerf, Lisa Timmerman, Anouk Veldman en Kees Zwaan.*

→ Naoorlogse bodemvondst uit Noord-Holland: een Opel Diplomat uit 1966 van het merk Matchbox, gevonden in gemeente Medemblik (collectie provincie Noord-Holland | Huis van Hilde).

Noord-Hollands Archief

Het Noord-Hollands Archief is hét informatiecentrum voor de geschiedenis van Noord-Holland. Bezoek het archief digitaal (noord-hollandsarchief.nl) of kom langs in de Janskerk in Haarlem. Het Noord-Hollands Archief beheert voor de provincie Noord-Holland de historische beeldcollectie Provinciale Atlas Noord-Holland. Deze unieke collectie bestaat uit prenten, tekeningen, kaarten en foto's die laten zien hoe Noord-Holland zich in de loop van de tijd heeft ontwikkeld (noord-hollandsarchief.nl/beeldbankprovincialeatlas).

Huis van Hilde

Huis van Hilde neemt je mee terug in de tijd. Je vindt hier een vaste tentoonstelling over de archeologie van Noord-Holland, tijdelijke tentoonstellingen en veel (kinder)activiteiten. Huis van Hilde is eigendom van de provincie Noord-Holland en herbergt ook het archeologisch depot van de provincie. De collectie en documentatie zijn digitaal te raadplegen via: collectie.huisvanhilde.nl. Daar vind je ook meer archeologische publicaties over Noord-Holland. Huis van Hilde ligt direct naast station Castricum aan het Westersplein 6. Plan een bezoek aan Huis van Hilde via huisvanhilde.nl.

6123456789622